

Nils Magne Knutsen

”Hans sjæl var både sort og hvit”. Moral og umoral i Knut Hamsuns forfatterskap

I en scene i det tredje og siste bindet i August-trilogien er August tilskuere til et fylleslagsmål under en dansefest på Segelfoss. August er voldsomt opphisset der han står og tripper i ringen rundt de som sloss. Han er ikke opphisset fordi det er for mye vold, nei, tvert imot synes han slagsmålet er for snilt, for lite voldelig. En av karene trekker kniv, men August er ikke fornøyd, for mannen stikker ikke:

Vil han ikke stikke? Hvad satan skal han så med kniv? Der gikk han mist av en god chance, ho, ind i brede kroppen og færdig med ham! August blir desperat over mannen som er en foraktelig fyr helt igjennom og ikke stikker (*Men livet lever*, Samlede verker, bind XII, s. 153).

Slagsmålet ebber ut uten at noen blir alvorlig skadet, og August står skuffet igjen:

August er såret i sit inderste, en slik åtfærd har han aldrig set før endda alt han har reist. Det skulde ha været mig! sier han gang på gang, /.../ (s. 154).

I Hamsuns forfatterskap finner vi en del slagsmålsscener, vanligvis skildret på en slags humoristisk, gutteaktig måte, f. eks. når telegrafist Rolandsen sloss med den store Ulrik i *Sværmeren*. I den forbindelse kan man forøvrig registrere at mht. slagsmål synes Hamsun å være ganske sakkyndig, f. eks. når han framhever Rolandsens spesialslag, ”det lange og seige slag med flat tværhånd

mot kjævebenet; slaget skal træffe på siden av haken. /.../ Det går intet istykker av det og det kommer ikke blod uten litt om næsen og munden.” (SV, bind IV, s. 151).

Her virker det jo som om Hamsun har private erfaringer å bygge på, og vi ser at det altså er Hamsun som introduserer karateslaget i norsk litteratur!

Tilbake til August og hans slagsmål:

Det vanlige sjølskrytet til August – ”Det skulde ha været mig!” – er vel ment som en morsomhet, men morsomheten kan ikke skjule at det er noe perverst blodtørstig over ham i denne scenen. Vanligvis sloss guttene for å se hvem som er sterkest, men August synes å mene at man skal sloss for å skade og drepe.

For dem som ikke kjenner skikkelsen August, må jeg her tilføye at han vanligvis regnes som en av de mest sjarmerende figurer i Hamsuns forfatterskap. Riktignok er han gjennomført uansvarlig og full av skrøner, ”han var løgnaktig som tiden selv”, men han er også hjelpsom og uegennyttig, han setter i gang med klippfisktørking og med sildfiske, han får grøftet myr og skapt ny åkerjord i Polden, han er i det hele tatt full av ideer og av virke-trang, – men altså også av en virkelig skummel voldsfascinasjon.

Denne voldssida ved August er tydelig helt fra begynnelsen av trilogien.

Som sjømann i utlandet har han vært med på gruppevoldtekt av og drap på en liten jentunge. Og da han og Edevart i begynnelsen av *Landstrykere* skal seile skipper Skaaros jakt til Bergen, med Teodor som mannskap, foreslår August for Edevart at de skal stikke av med både skute og last og beholde pengene selv.

”Men hva med han Teodor?” spør Edevart sjokkert.

”Vi hiver ham overbord”, svarer August (SV, bind X, s. 65).

Da begynner Edevart å flire, for så vanvittig synes han forslaget er.

”Ja vi skal skyte ham først”, sier August, – som om det gjør saken noe bedre! – og overdrivelsen får hans mordlyst til å drukne i latter. Men leseren sitter vel igjen med en litt urolig følelse av at August faktisk mener alvor.

Seinere i historia er det en mann som ødelegger Augusts potetplanter, og August hevner seg med å stikke ham ned. Heldigvis treffer han ikke ordentlig, så mannen overlever:

Ja, sier August, ”for jeg stod så avbakelig. Jeg var dessuten ute av træning. /.../ Men i Sydamerika og der omkring der fik vi det til med første gang. Det mankerte ikke!” (SV, bind XI, s. 238)

Og det kommer flere mordforsøk:

August kommer i konflikt med sine arbeidere, og da de presser ham inn mot veggen, tar han revolveren og skyter et par skudd mot dem. Ingen blir skadet, men ”du kunne jo ha truffet en av oss”, sier arbeiderne sjokkert.

”Det skulde ha været min mindste kunst”, svarer August. Og igjen drukner hans mordlyst i latter (SV, bind XII, s. 41).

Vi ser altså at på den ene siden har August mange positive sider og er det store energisentrum i hele trilogien, men på den annen side er han som en tikkende bombe, stadig villig til å drepe. Hamsun har kontrollen og sørger for at han ikke lykkes med sine mordforsøk, og de dempes dessuten ned med en humor som skal få oss til å tenke at August jo egentlig er en ganske godslig kar, mer barnslig og tankeløs enn brutal. Men humoren kan ikke skjule at August elsker vold og at han egentlig er livsfarlig.

Hamsun er selv sterkt ambivalent til August, han roser ham, og han skjeller ham ut. I trilogiens siste bind, *Men livet lever* (1933), stilles det opp et slags moralsk regnskap over August:

En skarv og en løgnhals, forbryter, spiller, storskryter, nar, men blottet for ondskap, skyldfri, med venlighetens gave, med en god glæde når det gik godt – han står her i sin alders dag og skylder mindre end han har tilgode (SV, XII, s. 76).

Kanskje Hamsun her litt for lettvindt frikjener sin gamle venn August, men det skal jeg la ligge her. Jeg skal bare tilføye at med sine mange lystløgner er August kanskje også en slags kunstner som sprer en glans av eventyr og fantasi rundt seg. F. eks. lytter den vakre fru Ester gjerne til Augusts skrøner, for de representerer noe fargerikt og nytt og underholdende. ”Alt annet var kjedelig og sant” (SV, bind XII, s. 247).

August er morsom – og løgnaktig.

*

Grunnen til at jeg her bruker så mye tid på August, er at bildet av han er typisk for en grunnleggende tendens i Hamsuns personskildring, nemlig en demonstrativ blanding av godt og ondt. Og det er ikke slik at Hamsuns skikkelser er som vi andre, nemlig LITT snille og LITT slemme, nei, de er gjerne ekstreme i begge retninger.

Kunstnerisk program

Denne blandingen av godt og ondt, av svart og hvitt, av moral og umoral, springer direkte ut av det kunstneriske program Hamsun la fram i åra omkring sin debut med *Sult* i 1890. Hans programerklæringer kom i hovedsak i form av angrep på samtidas store norske forfattere, de såkalt ”fire store”.

Programmet kan oppsummeres i to hovedpunkter:

For det første tar Hamsun til orde for et annet menneske-bilde og en annen psykologi enn det han mener preger den norske realismen. Her er han inspirert av Strindberg, ikke minst av Strindbergs forord i dramaet *Frøken Julie*. Her redegjør Strindberg for den rekke av faktorer som fører til at den adelige frøken Julie en midsommernatt gir seg hen til en av tjenerne på gården, Jean.

Da det går opp for henne hva hun har gjort, og hvem denne Jean egentlig er, tar hun livet av seg.

Dette var et menneskebilde som Hamsun kunne like; sammensatt, inkonsekvent, irrasjonelt. Men sånne mennesker finner Hamsun ikke i den norske litteraturen.

Hamsun anklager derfor de verdensberømte norske realistene for å være for *lite* realistiske i sine skildringer av mennesker. Deres mennesker er vandrende teorier, skriver Hamsun, de norske realistene er dårlige psykologer, de ser på et menneske som "en bred ting med hode på". I sin egen diktning vil han forsøke å fange opp de mer subtile bevegelsene i menneskets sjel, han vil skildre "blodets hvisken og benpipenes bøn, hele det ubevidste sjæleliv".

Slike sammensatte mennesker får rimeligvis også en ganske sammensatt moral, noe som i sin tur fører til at moral i Hamsuns romaner ikke er noe opplagt og enkelt og rettlinjet. La oss se på et par eksempler i den forbindelse:

I *Mysterier* kommer Nagel med harde utfall mot den engelske politikeren Gladstone, som, ifølge Nagel, reiser rundt og høster applaus for å hevde at to pluss to er fire. Og når Gladstone sier at 17×23 er 391, så har han rett også da, men Nagel får lyst til å protestere og si at svaret er 397, bare for å markere avstand til Gladstone:

Jeg vet vel at det er en og niti, men jeg sier alikevel mot bedre vitende syv og niti, for å være på en anden side end dette menneske, denne rettens professionist. Det er en røst i mig som kræver: Reis dig, reis dig mot denne fot-i-hose-ret! Og jeg reiser mig og sier syv og niti av bare indre brændende fornødenhet, for å bevare min bevissthed om ret fra å banaliseres til jorden av denne mand som står så uomtvistelig på rettens side... (SV, bind II, s. 199).

Bakgrunnen for Nagels skepsis er at han mistenker Gladstone for å bløffe og forenkle, liksom han mistenker den ydmyke Minutten for ikke å være *bare* ydmyk, og liksom Hamsun sjøl i det virkelige liv mistenker presten Lars Oftedal i Stavanger, Indremisjonens mektige leder, for ikke å være så hellig og kristelig som han gir seg ut for å være. – Og det viser seg da også at den ydmyke Minutten ender som seksualforbryter– det sørger Hamsun for! – og det viser seg at Hamsun også får rett mht. sine mistanker til den Guds mann Oftedal. Et par år etter at Hamsun framsatte sine mistanker, måtte Oftedal stå fram i koret i St. Petri kirke i Stavanger og tilstå for menigheten at også han hadde latt seg friste til syndige gjerninger.

Så både i livet og i litteraturen viser det seg at moral ikke alltid er helt enkelt og som fot i hose.

*

I sine programartikler introduserer Hamsun også et annet syn på litteraturens **oppgave**. Både Ibsen, Bjørnson, Kielland og Lie satte sin ære i å skrive såkalt nytte-poesi, dvs. bøker som kunne oppfattes som innlegg i den politiske debatt. De mente alle at litteraturen skulle være oppbyggelig og samfunnskritisk og holde moralske eksempler fram for publikum.

Å betrakte litteratur som en form for folkeoppdragelse var en ganske gammel og hevdvunnen holdning og kommer også eksplisitt til syne i gråsonen mellom historie og litteratur, f. eks. i danske Ove Mallings berømte og ofte siterte bok fra 1777: *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere*.

Mallings bok ble brukt som lesebok i latinskolen, og var forøvrig utbredt som folkelesning. Boka inneholder korte fortellinger om ulike historiske personer som har utmerket seg på ulike måter. Mallings utgangspunkt er at man kan bruke historiske

skikkelser til å stille opp moralske eksempler for folk. Historia er et reservoar av slike eksempler.

Og slik kan man også bruke skjønnlitteraturen, hevdes det utover på 1800-tallet, for litteraturen bør ha en idealistisk og moraliserende og oppdragende tendens.

Aa. O. Vinje uttrykte dette i klartekst da han i 1860, i en debatt om Bjørnsons *Arne*, hevdet at hverdagen har mer enn nok av elendighet, og da er det nettopp kunstens og litteraturens oppgave å vise oss noe annet, dvs. å stille idealer opp for oss og derved bidra til å løfte oss *over* hverdagen.

Hamsun sto i opposisjon til dette: Han ville *ikke* skrive oppbyggelige bøker. Litteraturen skulle *ikke* moralisere. Hans hovedinnvending mot amerikansk litteratur, slik han presenterer den i boka *Fra det moderne Amerikas Aandsliv* (1889), er nettopp at den er for moralistisk. Den har den besteborgerlige Boston-moralen som en klemme om halsen, derfor blir den prippen og forsiktig. Mens amerikanske aviser hver dag flommer over av voldtekter og mord, er det i amerikanske bøker så godt som forbudt å skildre nakne stolbein, skriver Hamsun. Den beste litteraturen i USA er derfor avisene, for ”de amerikanske avisene er som livet selv, de er raa og sande”.

Den amerikanske litteraturen er altså håpløs, og nesten like galt er det hjemme i Norge: Bjørnson opptre i sine bøker som pedagog for store barn, skriver Hamsun, Bjørnsons bøker er egentlig et slags litterære husapotek som skal kurere feil og skavanker i samfunnet. Og Jonas Lies bøker er av samme type, bare dårligere, det er bøker for kaffekjerringer, forsøk på å kurere verdens skjevheter med litterære grøtomslag.

Hamsuns dom over disse forfatterne er urettferdig og misvisende, men det lar vi ligge her. Mitt poeng er at Hamsun gjør det så tydelig at han *ikke* vil skrive moraliserende bøker, dvs. han vil i hvert fall ikke skrive bøker som uten videre sementerer samtidas allment godtatte borgerlige moral, og han vil ikke skrive

oppbyggelige tekster til trøst for dem som synes livet er vanskelig. Og det var jo nettopp denne mangelen på idealistisk og oppbyggelig tendens som var årsak til at Svenska Akademien så lenge hadde problemer med å vurdere Hamsun for Nobelprisen, som jo nettopp skulle gis til oppbyggelige og idealistiske forfatterskap.

Nei, Hamsuns bøker er ikke idealistiske og oppbyggelige. Likevel er hans bøker fulle av moraldebatt og av situasjoner og moralske dilemmaer som setter karakterenes – og derved også leserens – moral på prøve.

Jeg skal i korthet minne forsamlinga om noen av de figurene som det er naturlig å trekke fram i denne sammenheng:

Vi har f. eks. Ane Maria i *Landstrykere*, hun som druknet skipper Skåro i myra fordi han ville ligge med henne, men han ba henne ikke nok. Det står et gufs av uhygge rundt Skåros død, men det viser seg etter hvert at Ane Maria faktisk er den mest rakygete og sympatiske personen i hele August-trilogien.

Fortelleren følger henne med interesse gjennom tre bind, og helt til slutt i tredje bind får vi høre at Ane Maria nå er blitt gammel. Den gjennomskikkelige Pauline fra butikken i Polden kommer til Segelfoss og forteller August om hvordan det nå står til på hans hjemsted. Og Ane Maria blir nevnt på en særlig positiv måte: ”Hun er nu gammel og mæt av dager, men hun er da et spetakel så rørig og fuld av kommers endda” (SV, bind XII, s. 197).

Frisk og rørig og full av kommers og godt humør – kan man tenke seg en bedre alderdom enn den Hamsun gir til denne flotte kvinnen?

MEN: Hun er altså vitterlig dømt for mord. Hun representerer med andre ord en blanding av ekstrem moral og umoral og er derved en typisk Hamsun-skikkelse.

De som har lest Ingar Sletten Kolloens Hamsun-biografi, husker kanskje at han oppfatter Ane Marie som en negativ skikkelse, ja, at Hamsuns skildring av henne kan forstås som et

tydelig angrep på Hamsuns hustru, Marie! Kolloens kommentarer bygger på en besynderlig feillesning og en åpenbar misforståelse av teksten.

Ane Maria er altså typisk for Hamsuns menneskeskildring, og det fins flere andre skikkelser i samme lei. Vi kan ta Inger i *Markens grøde*, hun som i fortvilelse dreper sitt nyfødte barn, men som likevel skildres med varm sympati og som jo fungerer som en klassisk morsfigur overfor alt liv på gården. Men hun er altså også en morder.

Eller vi kan ta handelsmann Mack på Sirilund som opptrer i tre romaner – *Pan* (1894), *Benoni* (1908) og *Rosa* (1908)). Han er elegant og stilig og tilsynelatende hjelpsom og generøs, men i bunn og grunn er han en kynisk utbytter av alle rundt seg, både økonomisk og seksuelt. ”Hans sjæl var både sort og hvit”, skriver Hamsun, og han legger megetsigende til: ”kanskje mere sort end hvit”.

Endog Oline i *Markens grøde*, hun som man lenge tenker bare er full av bibelsprengt ondskap og skadefryd og tyvaktighet, også hun blir tildelt noen positive egenskaper. Når forfatteren til slutt feller en dom over henne, ender også hennes moralske regnskap i pluss. Hamsun unnskylder hennes tyvaktighet med at hun var flere ganger mor og at det er for barna hun har strevd.

*

En av Hamsuns vandrer-romaner, *Den sidste glæde* (1912), åpner med at hovedpersonen, Knud Pedersen, bor i en gamme. En dag kommer en fremmed mann inn i gammen, med en sekk på ryggen. Det blir tydelig at i sekken er det tyvegods, mannen har gjort innbrudd hos handelsmannen i bygda og stjålet noen ullvotter, noen meter stoff, kaffe og litt flesk.

Vandreren synes dette er stusslige greier, et eksempel på at tilværelsen er blitt triviell og småskåren:

/Jeg kunde/ ikke la være å ligge og ynke hans elendige måte å stjele på. Et tyveri av nødtørft, en flæskeside og et tøistykke /.../ Ak hvor et tyveri er ophørt å være noget videre! Det kommer også av at lovens straf for forseelser av alle slag er ophørt å være noget videre. Det er bare kjedelig og human straf, man har tat det religiøse element ut av lovene, en sorenskriver er uten nogen mystik mer /.../

Vandrereren etterlyser større dimensjoner over livet, litt større risiko, litt mer uhygge:

Kom med lit trolddom igjen og med litt sjette Mosebok og synd mot den Helligånd og forskrivninger med nydøpt barns blod. Og stjæl en **sæk** penger og sølvtøi på handelsstedet og gjem sækken inde i fjældene så det om høstkvældene kan stå et blått bluss over den. Men kom ikke med tre par votter og en side husholdningsflæsk” (SV, bind VII, s. 13-14).

Tyven drar sin vei. Neste dag kommer lensmannen og spør om vandrereren har sett noen gå forbi. Hva skal han svare? Skal han angi sin fremmede gjest? Han bestemmer seg for å svare nei og tar derved på en måte tyvens parti, for han liker lensmannen enda mindre.

Denslags oppførsel og denslags moral ville verken Ibsen eller Bjørnson ha likt, men hos Hamsun finner vi her og der en litt amoralsk tendens til å se ganske stort på småskurker, eller skal vi kalle det en tendens til å romantisere forbrytelse som spenning, som dristighet, som fantasi, som brudd med den flate trivialiteten.

Begrepene

Kanskje er det nå på tide å stoppe litt opp og se litt på de ulike begrepene vi bruker når vi snakker om moral, om etikk, om anstendighet, om dyd, etc.

Jeg vil ikke gi meg inn på noen vidløftig drøfting av disse ulike begrepene, men vi bruker dem jo stadig i vår dagligtale – vi snakker f. eks. om anstendig asylpolitikk, om uanstendige lederlønninger, om en dyd av nødvendighet, om politisk dobbeltmoral, etc. Egentlig er dette nokså vage begreper, men sånn i det daglige har vi vel likevel noenlunde sammenfallende oppfatning av hva vi mener når vi bruker dem.

Derfor bare et par ord om deres historiske bakgrunn:

Moral kan vi i all enkelhet definere som et samfunns allminnelig godtatte meninger om rett og rimelig oppførsel. Disse meningene er kan skifte fra kultur til kultur og fra periode til periode i historia.

Etikk bruker vi gjerne om mer systematisk refleksjon om moral, dvs. det vi kan kalle moralens teori eller moralfilosofi.

Ordet **dyd** har flere betydninger. Det kan brukes i seksuell sammenheng, gjerne i forbindelse med å miste sin dyd, sin uskyld, men det kan også brukes i betydningen generell livspraksis – en dydig person – og det kan spesifiseres som enkeltdyder. I tidligere tider har det vært stor interesse for å ramse opp og holde rede på alle de dyder vi bør etterstrebe.

Først har vi de fire såkalte **kardinaldyder**:

Mot, visdom, måtehold og rettferd.

Så kommer de tre kristne dyder i tillegg, – tro, håp og kjærlighet – slik at man til sammen får syv. – Det er i strid med dagens språkbruk at f. eks. håp oppfattes som en dyd, at det å håpe har en moralsk kvalitet. Da er det lettere å forene dagens språkbruk med **de syv dødssynder**: Hovmod, griskhet, misunnelse, nytelsessyke, fråtseri, vrede og latskap.

For Ove Malling er det kristendommen, dvs. den kristne morallære, som er dydens utspring og grunnlag, og dette grunnlaget kan f. eks. spissformuleres slik: Gjør mot andre det du vil at andre skal gjøre mot deg.

Etter at Malling i sin bok har definert kristendommen som dydens utgangspunkt, utreder han alle enkelt-dydene på rekke og rad:

Menneskekjærlighed. Høimodighed. Kierlighed til Fædrelandet. Troskab mod Kongen. Kiekt Mod. Standhaftighed. Tapperhed. Snildhed (dvs. praktisk dyktighet). Sindighed. Ædelmodighed. Retfærdighed. Vindskibelighed. Trofasthed. Embeds-Iver. Flid i Studeringer.

Også i forbindelse med diskusjon av dyd og gode egenskaper kommer kjønnsforskjellene inn. Professor Anne Eriksen har i sin bok *Historie, minne og myte* (1999) påpekt at Mallings bok fortrinnsvis framhever maskuline dyder, og for at også kvinner skulle få nyte godt av noen gode moralske forbilleder, utga den danske teologen H. J. Birch noen år seinere et 3-bindsverk med tittelen *Billedgallerie for Fruentimmere* (1793-95). Dette er en antologi med små biografier, "Levnedsbeskrivelser over berømte og lærde danske, norske og udenlandske Fruentimmere".

Ifølge Birch er den viktigste kvinnelige dyd *lydighet*. Svært viktig er dessuten evnen til å dekke over sin manns feil og mangler. En kvinne skal helst virke i det stille og være så godt som usynlig. Det som kvinner absolutt må advares mot, hevder pastor Birch, er tre aktiviteter som fører direkte ut i fordervelse, og det er pianospilling, romanlesning og amatørteater.

*

I Hamsuns forfatterskap finner vi mange eksempler på kriminell adferd, her er både doble regnskaper, forsikringssvindel og brannstiftelser, men først og fremst er det i hans romaner tale om moral i sammenheng med opptreden i mellommenneskelige relasjoner, dvs. spørsmål om personlig styrke, om menneskelig verdig-

het, om menneskelig integritet, dvs. om en hel del av de dyder som både Malling og andre forfattere hadde lagt sånn vekt på.

Menneskelig verdighet og integritet er størrelser som ofte er under sterkt press i Hamsuns tekster. I praksis tar dette form av et tydelig skille i hans tekster mellom mennesker som er til salgs – og mennesker som *ikke* er det.

I *Mysterier* (1892) møter vi en handikappet mann som går under økenavnet Minutten. Han er småbyens hakkekylling og mobbeoffer, et tilsynelatende meget dydig og skikkelig menneske, men hans verdighet er til salgs. Han er f. eks. villig til å gjøre seg til latter ved å danse på torget for 10 øre.

I en samtale med Minutten vil Nagel åpenbart teste Minuttens prisnivå, og han spør:

Kunde De for en viss sum la Dem indskrive som barnefar for et barn som De ikke var far til? Det falder mig bare ind.

Minutten ryster på hodet og tier en lang stund (SV, bind I, s. 157).

Denne problemstillingen, salg og kjøp av rollen som barnefar, behandles også i novellen ”Småbyliv”, der det opptrer en mann som introduseres slik:

Her er en mand som i sin ungdom skal ha læst ”Peder Paars” fra perm til perm; men det gik galt med den mand i livet, han blev peppersvend og dagdriver og har dertil været litt underlig av sig. Han heter Tønnes Olai (SV, bind IV, s. 97).

I novellen viser det seg at den unge skipperkona Olava Wollertsen er blitt gravid, til tross for at ektemannen har vært borte i to år. Spørsmålet er da: Hvem er barnets far?

Faren er selvsagt byens konsul (i Hamsuns romaner er det nesten alltid konsulen som setter barn på byens kvinner), men konsulen har ikke lyst til å vedkjenne seg farskapet.

I all hemmelighet – og for tusen kroner! – tar da Tønnes Olai på seg farskapet, og i samsvar med avtalen annonserer han – i all beskjedenhet! – på byen at det dessverre er han som har forført skipperkona:

Ingen forstod det. Hadde det endda været en vildfarelse og en hjærtets betændelse, for ung var Olava og vakker også. Men med Tønnes Olai! Det måtte forstås som den rene kjødets overstadighet. Og Tønnes Olai sa også selv at han ikke forstod hvorledes han hadde fått indpas der. /.../ Men Tønnes Olai vedblev også efter dette å gå omkring i byen like stille og fordringsløs som før. Og blandt hans gelikere estimertes han slet ikke mindre efter dette (SV, IV, s. 106-107).

Hvordan den unge og vakre Olava estimertes etter dette, sier novellen ikke noe om, og novellen sier heller ingenting om hvordan det gikk med den stakkars Tønnes Olai når skipper Wollertsen kom hjem.

Her kan man tilføye at seksualmoral ikke synes å være noe avgjørende punkt for Hamsun, det er ikke eventuelle seksuelle sidesprang som avgjør hans moralske dom over sine karakterer.

Makt

Kjøp og salg av mennesker i Hamsuns romaner foregår vanligvis litt mer subtilt enn i tilfellet med Tønnes Olai.

I dobbeltromanen *Benoni* (1908) og *Rosa* (1908) opptrer f. eks. prost Barfod, far til den vakre Rosa, en myndig og bestemt herre, høyt hevet over den alminnelige Post-Benoni. Men det viser seg at også en myndig prest kan være til salgs. Da Benoni på sitt sildefiske har tjent 5.000 speciedalere, gjør han et forsøk på å få

presten i tale, men blir avvist, uten audiens. Men da Benonis formue er kommet opp i 40.000 dalere, får pipen en annen lyd: Både prosten og hans kone smelter fullstendig, og fru Barfod kommer ”vadende gjennom den dype sne” for å invitere Benoni på kaffe. Så jo da, også prost Barfod er til salgs, han har bare litt høyere pris enn folk i bygda.

Kjøp og salg av mennesker har tett sammenheng med makt, først og fremst økonomisk makt.

I forfatterskapet finner vi interessante makt-skikkelser som løytnant Holmsen og brukseier Holmengraa på Segelfoss. Disse to har vidt forskjellig utgangspunkt for sin makt, og de har vidt forskjellig måte å forvalte sin makt på, f. eks. helt ulik holdning til den mulighet de har til å utnytte tjenestejentene seksuelt. Ikke minst har de helt ulik holdning til det å *miste* makt.

Og vi har handelsmann Mack i dobbeltromanen *Benoni og Rosa* – en roman som langt på vei handler om makt og maktbruk. Et sentralt element i romanene er Macks usårlighet og sikkerhet, hans rolle som det profesjonelle maktmenneske. Han innkasserer alle privilegier uten noen gang å vise takknemlighet eller å yte gjengjeld, han utnytter alle uten å nøle, f. eks. er han en storforbruker av bygdas unge kvinner.

Disse to romanene handler også om den avmakt som lever i maktens skygge. For konsekvensene av Macks hårdhendte maktbruk er tydelige nok, f. eks. kommer de fram gjennom Benonis innlærte underdanighet. ”Han var et jærn og et stål i mange ting, men overfor de fine blev han motfalden og forknyt” (SV, bind V, s. 21). Hamsuns skildring av fiskeren og postmannen Benoni på Sirilund kan leses som en inntrengende studie i oppkomlingens psykologi. Og oppkomlingens psykologi kjenner Hamsun til bunns, for han var selv en oppkomling, noe han åpent vedkjente seg.

I en scene i boka vil Benoni ha bygget seg en veranda, akkurat en slik som Mack på Sirilund har. Men å kopiere Macks

veranda kan virke litt overmodig for en alminnelig Post-Benoni, så han våger ikke å si det direkte til snekkeren, dvs. han våger nesten ikke å ta ordet veranda i sin munn. Derfor sier han til snekkeren at han vil bygge seg "et skur, et bedrøvelig reisverk".

Et skur? spør snekkeren og forstår ikke hva Benoni snakker om. "Folk kaller det for veranda, sa Benoni, og vendte sig bort". Oppmuntret av sine sildpenger griper han etter overklasse-symbolene, men han skjelver på handa.

Benonis kompleksfylte og problematiske forhold til sin nye veranda henger tett sammen med den måten menneskene skildres på i disse romanene. I *Benoni/Rosa* finner vi nemlig et ganske direkte uttrykk for det vi kan kalle kapitalismens menneskebilde: *Du er det du eier*. Din betydning som menneske og din status i samfunnet kan noenlunde direkte avleses av din bankkonto. Har du penger, er du interessant, ikke minst på kjønnsmarkedet. Og dette er jo synspunkter som vi alle kjenner godt. Vi kan like det eller ikke, men det er nå engang slik at vi alle synes at en million er veldig sjarmerende.

En gruppe mennesker som Hamsun alltid omtaler med særlig stor forakt, er hyklerne, de som snur sin kappe etter vinden og ikke våger å stå inne for sine meninger når motvinden kommer. Et typisk eksempel på dette er sakfører Rasch i *Segelfoss by* (1915), en hjerteløs utsuger som samtidig spiller rollen som allmuens talsmann.

Enda verre er presten Lassen i samme roman. Han utsettes for en aldeles grusom harsellas, både som prest og som lærd boksamler. Hans boksamling er bare narraktighet, hans Gudstro er bare sosialt snobberi; han bruker Jesus utelukkende som klatrestativ.

Etter Hamsuns verdiskala er dette særlig foraktelig, men iblant kan litt hverdagslig hykleri også være forståelig og nødvendig: Å snakke de mektige etter munnen er nettopp den avmektiges viktigste strategi.

Det er en strategi som Hamsun selv aldri benyttet seg av, han hadde tilsynelatende uhyre sterk motvilje mot å snu kappen etter vinden. Han var med andre ord en uforbederlig provokatør, ekspert på å sjokkere folk og på å ødelegge for seg selv. Hans fiksjonstekster er fulle av kontroversielle meninger om dette og hint, og i tillegg var han en flittig avisdebattant som ofte utfordret publikum med sine meninger.

I 1907 holdt han et oppsiktvekkende foredrag der han angrep det 4. bud: Du skal hedre din far og din mor. – Nei, tvert imot, uttalte Hamsun, det er ikke de gamle, men de unge som skal hedres. Foredraget førte til en omfattende debatt, men Hamsun lot seg ikke skremme, han imøtegikk alle motinnleggene i en avisartikkel, ”Ærer de unge”:

Der er ikke noget Bud, som er stillet så uforskammet på Hodet, som det fjerde. – Hvorledes vet jeg det? Det har jeg på etisk Tæft.– Hva er Etik? Det er slet ikke noget så mystisk: Etik er Sædelære, Etik er Retferdighed, Riktighed, Balance. /.../

Og hvorfor forarge seg så over min Fremstilling av det Fjerde Bud? /.../ Jeg påstår jo ikke at det er Kvæg eller Sauer som skal æres, heller ikke at det er Røvere, Mordere eller Idioter, jeg sier bare: det er ikke de Gamle som skal æres.

Også på mindre drastiske områder utfordret Hamsun sine lesere og den alminnelige mening, f. eks. hadde han flere ironiske kommentarer til Norges store helter i samtida, polfarenne. Det verste ved å være konge, skriver han, må jo være at kongen stadig må gi audiens til en eller annen av disse ”heltene”. Like ironisk er han til dyrkingen av sportsfolk og sportsprestasjoner. Han kan f. eks. ikke forstå oppstusset rundt den svenske ”stålfarfar” som ikke hadde gjort noe annet enn å ”skræve sig gjennom Sverige på en cykel”.

Det som kanskje virket aller mest provoserende på Hamsuns samtid, var sannsynligvis hans livslange kritikk av makteliten og embetsmannshierarkiet i Oslo. Det begynte med Nagels hånlige omtale av det oppblåste og selvforelskede hovedstadsmiljøet (*Mysterier*, 1892), fortsatte med angrep på hovedstadens mektigste pressemann (*Redaktør Lyng* (1893) og hovedstadens talentløse kunstnerkikk (*Ny Jord*, 1893), og kulminerte med den infame skildringa av arrogante sørnorske embetsmenn i *Segelfoss by* (1915).

Med tanke på vennlige avisomtaler og tildeling av forfatterstipender var selvsagt dette usedvanlig uklokt av Hamsun. Til gjengjeld synes angrepene på Oslo-miljøet å ha vært hans ærlige og oppriktige mening. Og noen behendig diplomat ble han aldri.

Krigen

Også Hamsuns liv og hans politiske holdninger representerer et dilemma, først og fremst knyttet til krigen.

En krig setter våre moralske valg på spissen. Mens vi under normale forhold kan ha vår moral og vår umoral noenlunde i fred, så innebærer en krigssituasjon en dramatisering av alle moralske valg, alle må på sett og vis opp til en slags offentlig eksamen: Hvilken side velger du? Hvor står du? Hva gjør du? Hvor er ditt mot? Hvor er din offervilje?

Men også i en slik situasjon kan det iblant være vanskelig å skille mellom rett og galt, mellom moral og umoral, for også under en krig er det mange gråsoner. Det ser vi tydelig i den norske debatten etter krigen, der mange har vært ute etter å sikre sitt moralske ry. Den sterkt følelsesladete "krigen om krigen" pågår tilsynelatende fortsatt for fullt, selv om de fleste av de som deltok i krigen, nå er borte.

Den norske diskusjonen om krigen er i høy grad også en diskusjon om Hamsun, om hans posisjon og hans avisartikler under krigen, og behandlinga av ham etter krigen. Jeg skal ikke

her komme inn på alle de interessante spørsmål som reiser seg i den sammenheng, bare ta meg tid til en kort kommentar.

Da krigen var slutt i juni 1945 og alle nazister i Norge og i resten av Europa begikk selvmord eller forsøkte å skjule sine spor, var det en mann som sto fram og publiserte en beundrende nekrolog over Hitler, og det var Knut Hamsun.

Denne nekrologen er jo noe av det mest opprørende som har vært skrevet på norsk – og samtidig er det noe dypt anstendig ved den. Det anstendige er nettopp motet til å stå ved sine ord, motet til å ta ansvar for sine meninger, ryggraden til å stå oppreist når nederlaget er et faktum og man bare burde legge seg flat. Sett på den måten kan vi oppfatte Hamsuns nekrolog som en underlig blanding av galt og rett – dvs. en posisjon som er Hamsun verdig.

I forlengelse av dette kan vi spørre: Medfører Hamsuns holdning under krigen at han er en forfatter vi bør ta avstand fra?

Noen mener det. Andre er ikke helt sikre, og inntar derfor en litt schizofren holdning. Dette kommer til uttrykk på forskjellige måter, Det siste året har jeg selv opplevd denne schizofrenien tydeligst uttrykt på Nationalteaterets oppsetning av *Markens Grøde*.

Stykket hadde stor suksess og ble, med visse avbrudd, spilt et helt år, fra februar 2007 til februar 2008.

Med mye om og men og med mange påfunn forteller stykket historia om Isak og Inger og deres liv på Sellanrå. Så, midtveis i 2. akt, har regissøren funnet det på sin plass at et hakekors-flagg skal bæres over scenen.

Et hakekors-flagg er et ganske sterkt og utvetydig symbol, og hvordan skal vi forstå det når det bæres over scenen? Den mest nærliggende tolkning er at nazi-flagget viser at stykket tar avstand fra seg selv ved å gi seg selv – og Hamsun – et veldig tydelig giftmerke. Men hvorfor spilles stykket da? – Jo, rimeligvis fordi teatret vil ha både i pose og sekk – man vil utnytte Hamsuns popularitet, samtidig som man for sikkerhets skyld tar avstand fra

ham. Dette kan man gjerne oppfatte som typisk for den norske schizofrenien rundt Hamsun. Man griper etter Hamsuns kunstneriske storhet, men man skjelver på hendene.

*

Jeg innser at jeg nå ikke på noen måte har maktet å gi noe klart – og slett ikke noe fullstendig– bilde av de mange moralske og maktrelaterte spørsmål som reises i Hamsuns forfatterskap. Men likevel er det nå på tide å nærme seg en avslutning.

Da vil jeg til slutt ta fatt i en egenskap som vel kanskje egentlig er litt tvetydig, men som Hamsun synes å ha hatt den største respekt for, nemlig evnen til å stå oppreist i motgang. Det er en dyd som ikke inngår i Mallings dydsregister, men for Hamsun var dette tydeligvis en helt sentral egenskap.

Hamsun skildrer mange skikkelser som *bøyer seg* i motgang, f. eks. Benoni, han som var et jern og et stål i mange ting, men som bøyer seg for Macks overlegne blick. Også Holmengraa bøyer seg i motgang, han klarer ikke å stå oppreist når stormen kommer.

Men i forfatterskapet finner vi også skikkelser som *ikke bøyer seg*, vi har f. eks. Sult-helten som skjelvende av sult og feber spotter Gud og sier at Gud, som jo har skapt ham, burde visst at han ikke bøyer seg i motgang. Likeledes løytnant Holmsen på Segelfoss. Han kommer på konkursens rand, men han kommer ikke på knærne, skriver Hamsun, nei, ”en mann med hans stivhet blir stående”, han makter å være større enn sin skjebne.

Hvordan var det med Hamsuns egen evne til å stå oppreist når motgangen kom?

Som vi allerede har vært inne på: Den evnen var ganske stor.

86 år gammel ble Hamsun arrestert. Etter i 30 år å ha vært en av Norges mest feterte personer, med romslig økonomi, ble han

fratatt alt han eide og plassert i et kvistrom på et gamlehjem, nesten døv, nesten blind. Så ble han underkastet en psykiatrisk undersøkelse som nesten tok livet av ham, og så havnet han igjen på et gamlehjem.

Hvordan reagerte han på dette? Selvsagt med raseri, men – underlig nok – også med humor! Han gjør som løytnant Holmsen, han forsøker å være større enn sin skjebne, han løfter seg over den, ler av den.

Han er nesten blind, men med stor tålmodighet forsøker han f. eks. å stoppe sine egne strømper. Når det blir påpekt at han har stoppet ullsokkene med lintråd, spøker han med det: Nåja, sier han, ”jeg er ikke utlært endda”.

Og han har overskudd til å spøke videre: ”Nei, man skulle ikke innlate seg på å være landsforræder”, sier han. Han har vært i fire verdensdeler, men aldri hatt noe å gjøre med politiet. Men nå er han blitt arrestert. Jaja, sier han, ”skulle det skje, så måtte det jo skje nå før jeg døde” (SV, XV, s. 240).

I mellomkrigstida kunne Hamsun ofte være ganske pompøs og selvhøytidelig og usjarmerende, men nå er han tilbake til ungdommens overlegne selvironi, han spøker med sin egen elendighet. Og midt i de prøvelser og krenkelser han blir utsatt for, viser denne hissige mannen en underlig sinnsro: ”Der kommer vel en dag i morgen også, og jeg kan vente. Jeg har tiden for meg. /.../ (SV, XV, s. 319)

Det er ganske sjelden at en mann på 88 år sier at han har tida for seg, men Hamsun hadde faktisk det, har det vist seg. Og det har blant annet vist seg ved at Hamsun fortsatt har evne til å provosere sitt publikum, helt fram til i dag. I dag er det kunstnere som gjerne *vil* provosere publikum og bli berømt på den måten, men det er nesten umulig å få det til.

Men Hamsun kan fortsatt provosere oss. Han har provosert sine lesere nå i 120 år, og han gjør det fortsatt, snart 60 år etter sin død. Man kan gremme seg over ting han skrev, men man kan ikke

la være å bli imponert over hans mot til å skrive det og over hans evne til å pirke i noen følsomme og ømtålige deler av våre liv.

Til slutt i sin siste bok, *På gjengrodde stier*, utgitt i 1949, da Hamsun var 90 år gammel, forteller Hamsun om en kvinne han husker fra sin barndom på Hamarøy, Maren Maria Kjeldsen:

I Nordland hadde vi noget vi kaldt gangsyn, se å gå. Når Maren Maria Kjeldsen kom gående så hadde hun enda gangsyn, men hun brukte stav og hadde ellers mange skrøpeligheter. /.../ Tilslut kom Maren Maria på lægd og blev lægdslem i bygden, da var hun vel sytti eller otti år. Hun så selv å gå sin utskrevne rute mellom gårdene uten følge, hun hadde gangsyn til det siste. Det er et gode å ha gangsyn mange år fremover.

Hvordan er det så med Hamsuns eget gangsyn? Hvordan er det med hans ”etiske tæft”?

Hamsun er neppe noen ideell moralsk veiviser og rådgiver for oss, ingen pålitelig følgesvenn gjennom livet. Det er heller ikke mye trøst å finne hos han. Men han er en tankevekkende kommentator som stadig gir oss nye ting å snakke om og vanskelige spørsmål å tumle med.

I sitt forfatterskap tilbyr han oss et stort og nesten uoversiktlig stoff, fylt av selvmotsigelser, av provokasjoner, av opprør, fylt av sammensatte personer og moralske dilemmaer. Forfatterskapet representerer med andre ord en urolig og skiftende verden der vi som lesere utfordres til debatt.

Hamsuns moraldebatt var iblant knyttet til dagsaktuelle saker, men i hovedsak var hans moraldiskusjon frikoplet fra aktuelle eller lokale eller religiøse kategorier, derfor er hans diskusjon i grunnen tidløs, og derfor har den beholdt sin aktualitet.

Hamsun var vel ingen stor moralfilosof, men han setter moralske dilemmaer på spissen og gjør dem levende og påtrengende. Denne forfatteren som i sin ungdom så foraktelig

rakket ned på moralske bøker, og som i mange tilfeller kan sies å forfekte amoralske holdninger, han ble selv en av norsk litteraturs største og mest aggressive litterære moralister.

Litteratur

Anne Eriksen: *Historie, minne og myte*, Oslo 1999.

Knut Hamsun: *Samlede verker I-XV*, Oslo 1992.

